

ארנון גולן

העיר שהייתה, העיר שהווה והמהפכה

יובל פורטוגלי, המהפכה העירונית השנייה: מורכבות, קוגניציה והמבט מן הפריפריה הישראלית-פלסטינית.
תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2023. 473 עמודים.

הדור הראשון שהקים וביסס במהלך שנות ה-50 וראשית שנות ה-60 את המחקר בתחום הגיאוגרפיה האנושית בישראל – דוד עמירן, יהודה קרמון, דב ניר ואחרים – עסק במחקר גיאוגרפי-רגיונלי מקומי, כפי שהיה מקובל באירופה טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה. שנים אלו היו שנים של המהפכה הכמותית במדעי החברה, שסחפה עימה את תחום המחקר הגיאוגרפי-אנושי. מחוץ לישראל, בעולם המערבי, הלכה הגיאוגרפיה הרגיונלית ודעכה, ובמקומה התפתחו מגמות של התמחות בתחומים שונים, דוגמת גיאוגרפיה חברתית, שעניינה המרכזי היה העיר, וכן גיאוגרפיה כלכלית וגיאוגרפיה פוליטית, שאימצו גישות ושיטות מחקר שהיו למקובלות בדיסציפלינות קרובות – כלכלה, סוציולוגיה, מדעי המדינה ויחסים בין-לאומיים. אלו שנמנעו מן המעבר למחקר בשיטות כמותיות פנו ברובם לתחום הגיאוגרפיה ההיסטורית, שאימץ את ההיסטוריוגרפיה כגישת מחקר.

תלמידיהם, בני הדור השני של המחקר הגיאוגרפי האנושי, למשל אריה שחר, שלום רייכמן, יהושע בן אריה ועמירם גונן, פנו במהלך שנות ה-60 אל עבר הגיאוגרפיה

האנושית החדשה, ואימצו את העיסוק בתחומי המשנה שהתפתחו במסגרתה. תלמידיהם של אלו, ילידי שנות ה-40, ה-50 וה-60 של המאה הקודמת, שיובל פורטוגלי נמנה עם הראשונים שבהם, הלכו אף הם בכיוון, והשתלבו במגמות שהיו למקובלות במרכזי המחקר הגיאוגרפי-אנושי בארצות הברית ובבריטניה, תוך שחלקם למדו לתארים מתקדמים באוניברסיטאות מובילות, בעיקר בעולם דובר האנגלית. הם השתתפו ומשתתפים בכנסים, פרסמו ומפרסמים בכתבי עת בשפה האנגלית, המכונים "בין-לאומיים", היו לחלק מקהילת המחקר הבין-לאומית ונטלו חלק בדיונים אינטלקטואליים שעמדו בראש מעייניה של הגיאוגרפיה האנושית.

כפי שמציין פורטוגלי בפתח הדבר של הספר, הוא מתבסס במידה לא מבוטלת על עבודותיו הקודמות, ומדובר, הלכה למעשה, במעין סיכום של עבודת חיים עד היום. בהקשר זה ראוי לציין שעל אף שצמח ופעל בקרב המכלול האקדמי הגיאוגרפי הישראלי שהוצג לעיל, פורטוגלי יוצא דופן בקרב בני דורו ובקרב הגיאוגרפים הישראלים בכלל. בראש ובראשונה, דומה שהכשרתו כארכיאולוג העניקה לו פרספקטיבה רחבה יותר על התפתחות המרחב האנושי מזו של אלו שרגליהם נטועות בעולם הגיאוגרפיה בלבד ובמדעי החברה בכלל. אלא שבשונה מגיאוגרפים אחרים, שהכשרתם נטועה בתחומי מדעי הרוח, הוא לא היה לגיאוגרף היסטורי. ובניגוד למרבית הגיאוגרפים החברתיים-עירוניים, שמחקריהם קרובים לתחומי הידע של הכלכלה והסוציולוגיה ומושפעים מהם, פורטוגלי עושה במחקרו שימוש בתובנות מעולמות הפסיכולוגיה הקוגניטיבית והפיזיקה.

ספרו זה עוסק בתופעת העיור, שהיא נושא מרכזי במחקר בתחום הגיאוגרפיה האנושית על כל גווניו, והוא בוחן אותה באמצעות שילוב מקורי וייחודי בין המדעים הפרשניים מתחומי הרוח והחברה לבין המדעים המדויקים. מסקנתו המרכזית היא שהעירוניות ואורח החיים העירוני הולכים והופכים בימים אלו, שאותם הוא מכנה ימי המהפכה העירונית השנייה, לסדר מחולל – המנוע של החיים האנושיים בכללותם (עמ' 9-10). המשימה שנטל פורטוגלי על עצמו היא ליצור גשר ושפה משותפת בין שתי התרבויות של חקר העיר – זו שהתפתחה במסגרת המדעים המדויקים וזו שמכורתה במדעים הפרשניים (עמ' 11). הוא מבקש לגבש תיאוריה חובקת כול, שבמסגרתה ניתן יהיה להסביר את תהליך ההתפתחות העירונית תוך שימת דגש על שתי המהפכות העירוניות – האחת שהתחוללה לפני אלפי שנים, והשנייה המתחוללת בימים אלו – ששינו ומשנות את פניו של העולם שאנו חיים בו. זאת ועוד, מתוך ראיית העירוניות כסדר מחולל מבקש פורטוגלי להבין את מהותו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

החלק הראשון של הספר מוקדש למהפכה העירונית הראשונה. תחום הזמן הנבחן במסגרת זו ראשיתו אי שם באלף החמישי לפני הספירה, ואחריתו בתקופת הברזל בתחילתו של האלף הראשון. הידע על תקופות אלו מצומצם יחסית, ומתבסס בעיקרו על פרשנות של ממצאים ארכיאולוגיים ועל מעט עדויות כתובות, בכללן אלו שאנו מכירים מפרקי ספר התנ"ך, שבהם מגלה פורטוגלי בקיאות מופלאה. בהתאם לכך, המחקר העוסק בתקופות אלו מתבסס במידה רבה על היפותזות המבקשות ללכד את מעט המידע המצוי בידינו לסיפור קוהרנטי. באמצעות השילוב של הידע הארכיאולוגי והמקראי והיריעה התיאורטית הרחבה שהוא פורס, מציג פורטוגלי הסבר מרתק ומקורי לסיבות שחוללו את המהפכה העירונית הראשונה ולתוצאותיה. לטעמי, החלק הראשון הוא הטוב והקוהרנטי ביותר בספר.

חלקו השני של הספר הוא בעיקרו דיון תיאורטי רחב יריעה שמשמש פתיח לחלק השלישי, העוסק במהפכה העירונית השנייה. אלא שאין מדובר בהרצאה תיאורטית מסודרת, וכל אחד משמונת הפרקים בחלק זה עומד בפני עצמו. דומה כי פורטוגלי דחס לחלק זה של הספר את כל הידע העצום והמגוון שצבר. הקורא "הולך לאיבוד" ביער התיאורטי העצום רווי השמות השונים ומגוון הגישות, ומתקשה ליצור רצף של הבנה אשר למגמת הדיון האינטלקטואלי המוצג בו. ראוי היה לפורטוגלי לערוך חלק זה ביתר קפדנות, תוך שמירה על קו של דיון המוביל את הקורא אל החלק השלישי של הספר: הדיון במהפכה העירונית השנייה.

החלק השלישי עוסק בדבר עצמו – המהפכה העירונית השנייה. הוא מתחיל מן הפרט: הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שהסדר המחולל שלו הוא התנהלותו בין חברה עירונית-מערבית ישראלית לחברה פלסטינית כפרית-מזרח תיכונית. משם ממשיך פורטוגלי לדיון כללי, שבו הוא מציג את התיאוריות פרי יצירתם של חוקרים מובילים בתחום העירוניות, אלו שעליהם הוא חולק: האורבניסטים המרכסיסטים, הפוסט-מרכסיסטים והפוסט-מודרניים. במוקד הדיון נמצא אנרי לפבר, הסלבריטאי הנוכחי של הגיאוגרפיה העירונית המערבית, והמחלוקת שעוררה תפיסתו בקרב הדמויות המובילות של הכת המרכסיסטית, דוגמת מנואל קסטלס ודיוויד הארווי, אשר לגורמיה ומרכיביה של המהפכה העירונית. על רקע מחלוקת זו מציג פורטוגלי את תפיסתו שלו את המהפכה העירונית המתרחשת לדעתו למול עינינו המשתאות, שהייתה לסדר המחולל של התפתחות החברה האנושית.

דיון במבנה התיאורטי המורכב שפורטוגלי בונה כדי להתמודד עם שאלת מהותה של העיר בעבר ובעתיד דורש התייחסות נרחבת יותר משמאפשרת במה זו. לדעתי, הבעיה

המרכזית הנמצאת בייסודו היא הוצאתו של הגורם האנושי מתוך הדיון, שבמרכזו מולקולות, דגמים, סינגריות ופרקטלים, תוך שנעדר ממנו כל מרכיב היסטוריוגרפי העוסק בחברה האנושית כשלעצמה. תופעת העיור היא בראש וראשונה תופעה אנושית. לאור זאת, השאלה המרכזית שמתעוררת בעקבות קריאת ספרו של פורטוגלי היא אם ניתן כלל לבנות תיאוריה חובקת כול המסבירה את העיר על כל מאפייניה וגווניה, שנוצרה בזמנים שונים ובמהלך של אלפי שנים, במגוון תנאים, ועל־ידי תרבויות שונות.

כך או אחרת, ספרו של פורטוגלי הוא מפעל אינטלקטואלי מרשים, שמלמד על רוחב האופקים ועומק הידע של מחברו. בראייה זו משמש הספר מעין רקוויאם לגיאוגרפיה האנושית הישראלית. המחלקות או החוגים לגיאוגרפיה באוניברסיטאות בישראל, שנוסדו ונבנו במהלך שישה או שבעה עשורים, הולכים ונעלמים. תחתם צצים בתי ספר וחוגים ללימודי סביבה, שחברי הסגל בהם עוסקים בעיקר בשאלות יישומיות. הדיון האינטלקטואלי בנושאים הקשורים למרחב הישראלי, שפורטוגלי תופס בו מקום מרכזי וייחודי, דומה שנדד לשדות זרים, וכיום הוא נחלתם של חוקרים בתחומים אחרים במדעי החברה והרוח. ספרו של פורטוגלי מזכיר מה הייתה הגיאוגרפיה האנושית הישראלית בעברה, ומלמדנו מה יכולה הייתה להיות לולא עלתה על נתיב היישומים.

פרופסור ארנון גולן, בית הספר למדעי הסביבה, אוניברסיטת חיפה.

דוא"ל: argolan@univ.haifa.ac.il